

Μαρξιστικές αναγνώσεις του Εικοσιένα: από τον Σκληρό στον Κορδάτο (1919-1924)

Ο σοσιαλιστής Κώστας Καραμούζης, όταν πλέον σταδιοδρομούσε στο *Ελεύθερον Βήμα* ως Κώστας Αθάνατος, σε μια σύντομη βιβλιοκρισία για την *Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, έγραφε για το ζήτημα της προσέγγισης του 1821 από την «κοινωνιολογική» άποψη: «Ο μακαρίτης ιατρός της Αιγύπτου Γ. Σκληρός μάς έδωσε πρώτος νύξιν. Και ο κ. Κορδάτος επήρε το θέμα και το ολοκλήρωσε»¹. Ανεξάρτητα από το αν κατόρθωσε πράγματι να φέρει εις πέρας την ολοκλήρωση του «θέματος», οπωσδήποτε αυτή ήταν η στόχευση του Γ. Κορδάτου: να προσκομίσει έναν όγκο πραγματολογικού υλικού που θα στήριζε επιστημονικά, με τα δεδομένα της ιστορίας, την άποψη ότι η Επανάσταση του 1821 ήταν αστική. Διότι ο Σκληρός δεν είχε προνοήσει «να είναι δυνατός ο έλεγχος επί των διατυπωμένων γνώμων και κρίσεων του»². Ωστόσο, η προσπάθεια για επιστημονική θεμελίωση της άποψης για την αστικότητα του '21 είχε, από τη φύση της, πολιτική διάσταση: λ.χ., η συσχέτιση της οικονομικής καθυστέρησης ή της λεγόμενης «εξάρτησης» του ελληνικού κράτους από τη Μεγάλη Βρετανία με τους όρους ωρίμανσης και διεξαγωγής του επαναστατικού αγώνα του 1821.

Πέρα όμως από την ανίχνευση αιτιακών σχέσεων μεταξύ των δεδομένων του 1821 και των εσωτερικών προβλημάτων του νεοελληνικού κράτους, υπήρχε και το πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, της διαδικασίας της εθνικής ολοκλήρωσης: το γεγονός πως η Ελλάδα την επαύριο της λήξης του Μεγάλου Πολέμου συνέχιζε να βρίσκεται στην τροχιά του αλυτρωτισμού αποτελούσε μια δίοδο επικοινωνίας των αναγνώσεων του 1821 και της τρέχουσας πραγματικότητας. Η Μικρασιατική Εκστρατεία και ο συνακόλουθος εθνικός αναβρασμός συνδέονταν άμεσα με το μεγαλοϊδεατισμό, αυτό το κομβικό σημείο όλων των αποχρώσεων της τότε κυρίαρχης ιδεολογίας, ώστε στους υποστηρικτές της μικρασιατικής επιχείρησης η προσπάθεια εκείνη φάνταζε ως η συνέχεια των όσων το 1821 δεν αποτελούσε παρά μονάχα το προλούδιο.

Τούτη η σύζευξη του απελευθερωτικού προτάγματος της Ελληνικής Επανάστασης με τις μεγαλοϊδεατικές προσδοκίες ήταν αποδεκτή και προπαγανδιζόταν από ένα ευρύ φάσμα διανοουμένων και πολιτικών οι οποίοι είχαν σοσιαλιστικές προσλαμβάνουσες. Για τους κομμουνιστές, που πορεύονταν μοναχικά, καθότι δεν ήσαν κοινωνοί του μεγαλοϊδεατικού οράματος, και συνεπώς εναντιώνονταν στη μικρασιατική περιπέτεια και στην εμπλοκή των

Ο Γιώργος Μπουμπούς είναι διδάκτωρ Ιστορικών Επιστημών.

Μεγάλων Δυνάμεων στα Βαλκάνια, η προβολή της δικής τους αντιπατριωτικής δέσμης ιδεών έφευγε, μεταξύ άλλων, στο προσκήνιο την ιδιαίτερη ανάγνωσή τους για την Ελληνική Επανάσταση — δίχως ωστόσο να καταστεί ποτέ κεντρική επιλογή για συστηματική μελέτη. Ο Γ. Κορδάτος, από την πρώτη κιόλας στιγμή, δεν έκρυψε την επιδίωξη να συναρτήσει την οπτική του για το 1821 με τα προβλήματα, εσωτερικά και εξωτερικά, του νεοελληνικού κράτους³.

Το ζήτημα του χαρακτήρα της Ελληνικής Επανάστασης φαίνεται πως απασχολούσε τους Έλληνες μαρξιστές ή μαρξίζοντες τουλάχιστον από τις αρχές του 1920. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κ. Αθάνατου, είχε δημιουργηθεί ένας «όμιλος» που εξήταζε «το μέγα τούτο ζήτημα» και ο οποίος, μάλιστα, συνεδρίαζε τα βράδια στην αίθουσα της Διεύθυνσης του *Ριζοσπάστη*⁴. Παρεμπιπτόντως, η τότε άποψη του ίδιου του Καραμούζη/Αθάνατου για την Ελληνική Επανάσταση, όπως διατυπώθηκε εν παρόδω από τον ίδιο σε μια δημόσια εκδήλωση, στις αρχές του 1919, της Ενώσεως προς Μελέτην του Επιστημονικού Σοσιαλισμού, ήταν πως το 1821 είχε εθνικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με μια, πιθανότατα συνταγμένη από τον ίδιο, δημοσιογραφική κάλυψη των εισηγήσεων της προαναφερθείσας εκδήλωσης, ο Καραμούζης υποστήριξε, όπως αναφέρεται, πως ο «Ελληνικός λαός [...], με ακαθόριστα οικονομικά συμφέροντα, με μη διακεκομμένες τάξεις [...] απέβλεπεν αποκλειστικώς εις την γενικήν γραμμίν της αποκτήσεως φυλεκτικής [:εθνικής] ελευθερίας»· αυτής της ελευθερίας «την οποίαν και αυτός ο Marx», καθώς φέρεται να εκτίμησε ο ομιλητής, «θεωρεί ως απαραίτητον προϋπόθεσιν της πάλης των τάξεων [...]»⁵.

Όπως και να έχει το πράγμα αναφορικά με τον προαναφερθέντα «όμιλον», το 1921 τρία από τα επιφανέστερα στελέχη του ΣΕΚΕ, οι αρ. Σίδερις, Γεώργιος Α. Γεωργιάδης και Ευάγγελος Παπαναστασίου⁶, δημοσίευσαν ισάριθμα άρθρα όπου έθιγαν, ο καθένας από τη δική του σκοπιά, το ζήτημα της Ελληνικής Επανάστασης. Πρόκειται για τα κείμενα «Εκατό χρόνια τώρα» του Σίδερι, «Η εθνική Επανάσταση του 1821 και ο σοσιαλιστικός αγών» του Γ.Α. Γεωργιάδη και, τέλος, η μελέτη «Τα Βαλκάνια από του 15 αιώνας εν σχέσει προς το Ανατολικόν ζήτημα» του Ευ. Παπαναστασίου⁷. Τα τρία κείμενα επιχειρούν μια χρήση του ιστορικού παρελθόντος προς υποστήριξη συγκεκριμένων κομμουνιστικών προτάσεων που αφορούν τις σύγχρονες καταστάσεις (αντικρούοντας αντίπαλες εντυπώσεις που κυριαρχούν) και προτείνουν λύσεις σε προβλήματα της νεοελληνικής ζωής. Ο Σίδερις, για παράδειγμα, ρίχνει τη ματιά του στην άσχημη οικονομική κατάσταση των αγροτών, οι οποίοι, καθώς εκτιμά, εκατό χρόνια μετά το Εικοσιένα «ευρίσκονται ίσως και εις χειροτέραν ακόμη θέσιν ή επί Τουρκοκρατίας», στενάζοντας κάτω από μια διπλή, γαιοκτημοτική και κεφαλαιοκρατική, «δουλείαν».

Υπάρχουν βέβαια σημαντικές υφολογικές διαφορές μεταξύ των τριών κειμένων: και μόνο το γεγονός του εντύπου και της χρονικής στιγμής της δημοσίευσης μας υποψιάζουν γι' αυτές. Τα άρθρα των Σίδερι και Γεωργιάδη φιλοξενούνται σε κομμουνιστικά φύλλα, τη στιγμή μάλιστα που εορτάζεται η εκατοστή επέτειος της Επανάστασης, ενώ η μελέτη του Ευ. Παπαναστασίου δημοσιεύεται αργότερα και όχι σε κομματικό έντυπο, αλλά σε ένα νέο τότε περιοδικό ακαδημαϊκών προδιαγραφών, το *Αρχείον* του Δ. Καλιτσονάκι. Ο *Ριζοσπάστης*, ως έντυπο καθημερινής κυκλοφορίας που απευθυνόταν κατά κύριο λόγο σε εργατόκοσμο, προσδιόριζε εξαιρετικά στενά, από άποψη έκτασης και γλώσσας, πλαίσια για ένα

κύριο άρθρο, όπως εκείνο του Αρ. Σίδερι, το οποίο είχε, επιπρόσθετα, αντι-επετειακό χαρακτήρα. Στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* το πλαίσιο ήταν κάπως διαφορετικό. Ως μηνιαία έκδοση απευθυνόταν με άλλους όρους στο αναγνωστικό κοινό, το οποίο πρέπει να αποτελούσαν περισσότερο διανοούμενοι παρά εργάτες. Έχοντας αυστηρότερες υφολογικές προδιαγραφές από το *Ριζοσπάστη* και διαθέτοντας περισσότερο χώρο από μια εφημερίδα, η *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* προσέφερε κάποιες προϋποθέσεις για τη φιλοξενία μιας σχετικά προσεγμένης κοινωνιολογικής προσέγγισης του 1821, όπως εκείνη του Γεωργίου Γεωργιάδη. Ένα περιοδικό, τέλος, όπως το *Αρχαίον* του Καλιτσουνάκι αποτελούσε το ευνοϊκότερο περιβάλλον για μια εκτενή μελέτη, όπως το πόνημα του Παπαναστασίου για τα Βαλκάνια και το Ανατολικό ζήτημα.

I

Εξαιρετικά σύντομη είναι η αναφορά του Σίδερι στο ούτως ή άλλως βραχύ άρθρο του «εκατό χρόνια τώρα», κείμενο που στοχεύει στην άρθρωση ενός λόγου γύρω από τη γωνία από την οποία ο σύγχρονος υποψιασμένος Έλληνας οφείλει να αφουγκράζεται τα μηνύματα του '21, ενός λόγου διαφορετικού από εκείνον που διατυπώνουν «οι αστοί πανηγυριστάι της 25 Μαρτίου», στην απόπειρά τους «να συγκινήσουν τας μάζας με το αίσθημα της φυλετικής και θρησκευτικής αντιθέσεως». Οι λιγοστές φράσεις του άρθρου που επικεντρώνουν στο 1821 μπορούν να συνοψισθούν ως εξής: Ο Σίδερις είναι της γνώμης πως η Επανάσταση ήταν ένας αγώνας εθνικός όπου «η αστική τάξις» κινητοποίησε το θρησκευτικό αίσθημα των Ελλήνων και το ταξικό μίσος του υποτελούς στον αγά κολλήγο. Εξεράγη, δε, εξαιτίας της «συμφεροντολογία[ς] των [Ελλήνων] μικροαστών και των εμπόρων της εποχής», οι οποίοι ήλεγχαν την οικονομική ζωή του Οθωμανικού κράτους⁸.

Εύκολα διαπιστώνεται πως η ματιά του συντάκτη στην Ελληνική Επανάσταση συμπλέει με το γενικό περίγραμμα του Σκληρού (στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* [1907]) για το 1821. Είναι εύλογο να υποθέσουμε πως ο Αρ. Σίδερις δεν έχει κοιτάξει τα της Επανάστασης με ιδιαίτερη σπουδή, γι' αυτό και δεν εκφέρει κρίσεις που να υποδηλώνουν προσωπική εντύπωση με τα θέματα του 1821. Το ίδιο διαπιστώνεται και από μια παλαιότερη, πριν από την έκδοση της μελέτης του Σκληρού για το «κοινωνικόν μας ζήτημα», αναφορά του στην Επανάσταση. Το 1918, όταν ο Σίδερις ηγείτο μιας ομάδας σοσιαλιστών η οποία επρόκειτο να συμμετάσχει στη Διασυμμαχική Σοσιαλιστική Συνδιάσκεψη του Λονδίνου (Φεβρουάριος 1918), κυκλοφόρησε μια μπροσούρα αυτής της αντιπροσωπείας, όπου προβάλλονταν οι απόψεις για τους όρους της ειρήνης στα Βαλκάνια. Στο φυλλάδιο αυτό, του οποίου το κύριο, αν όχι αποκλειστικό, βάρος της σύνταξης έφερε ο Αρ. Σίδερις, οι εισαγωγικές παρατηρήσεις του Δεύτερου Κεφαλαίου καλύπτουν την κατάρρευση του Βυζαντίου, την Τουρκοκρατία και τα εθνικά κινήματα των υπόδουλων λαών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Εκεί εκφράζεται η άποψη πως οι Έλληνες, χάρη στην οικονομική ανέλιξή τους, την επαφή με τη Δύση και τη συνακόλουθη πνευματική ανάταση, μπόρεσαν να κάνουν κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας «αξιοθαύμαστη χρήση της αυτονομίας που είχαν πετύχει στις κοινότητές τους». Έτσι, όταν η συγκυρία συνέζευξε ευνοϊκά τις «ευεργετικές επιδράσεις»

της Γαλλικής Επανάστασης και την «παρακαμή της οθωμανικής εξουσίας», ξέσπασε η εξέγερση των Ελλήνων, οι οποίοι διακήρυξαν πλέον ένοπλα τη θέληση «να αφηγήσουν τον κατακτητή τους». Παραπέρα, επισημαίνεται, και είναι ενδιαφέρον, πως η Ελληνική Επανάσταση «δεν σκόπευε μόνο την εθνική αποκατάσταση των Ελλήνων, μα παρότρυνε όλους τους υποτελείς λαούς της Τουρκίας σε ένα γενικό ξεσηκωμό»⁹.

Οι παραπάνω ιστορικές εκτιμήσεις είναι φανερό πως βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με το γενικό εξηγητικό σχήμα του 1821 που είχε πρωτοδιατυπώσει ο Σκληρός στο *Κοινωνικών μας ζητήμα*. Ωστόσο, οι ιδιαίτερες αποχρώσεις απόδοσης εκείνου του σχήματος φέρνουν στο νου την ανάλυση του Σκληρού στο τελευταίο βιβλίο του, τα *Σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού* (1919), το οποίο όταν η εν λόγω προσούρα για το Ανατολικό ζήτημα είδε το φως της δημοσιότητας δεν είχε ακόμα εκδοθεί.

Ο Γεώργιος Γεωργιάδης, από τη μεριά του, με το άρθρο του για την Επανάσταση και το «σοσιαλιστικών αγώνα», επιχειρεί την ανατομία της νεοελληνικής κοινωνίας: θα δώσει έμφαση στην εξωτερική πολιτική την επαύριον της λήξης το πολέμου, μέσω μιας σχετικά εκτενούς ερμηνευτικής προσέγγισης του 1821, που χρησιμεύει ως βάση για την τεκμηρίωση (τούτο μαρτυρεί άλλωστε και ο τίτλος του άρθρου) των πορισμάτων και των προτάσεών του για τα σύγχρονα πράγματα. Ο συντάκτης του κειμένου αφήνει να εννοηθεί πως οι συναφείς με την Ελληνική Επανάσταση εκτιμήσεις που διατυπώνει έχουν προκύψει από μελέτη των πηγών και δε συνιστούν στερεότυπες κρίσεις με τετριμμένες αναφορές στην ταξική πάλη.

Τα γραφόμενα από τον Γεωργιάδη δείχνουν να επαληθεύουν αυτούς τους υπαινιγμούς, μολοντί την ίδια στιγμή μαρτυρούν πως η οποιαδήποτε επαφή με τις πηγές δεν έγινε συστηματικά ή ακολουθώντας ένα κάπως αυστηρό πρόγραμμα μελέτης. Παραταύτα, η μάλλον εξαντλητική, στα πλαίσια ενός σχετικά σύντομου επετειακού άρθρου, αναφορά στα δεδομένα της Επανάστασης είναι αξιοπρόσεκτη. Σημείο εκκίνησης αποτελεί η διαπίστωση πως «αι επαναστάσεις, αδιάφορον αν χαρακτηρίζονται ως εθνικαί ή κοινωνικαί, εις το βάθος πάντοτε περιέχουν την σύγκρουσιν των οικονομικών συμφερόντων των διαφόρων κοινωνικών τάξεων»¹⁰. Το 1821 εγγράφεται ακριβώς μέσα σε αυτό το γενικό περιγράμμα, δηλαδή η Επανάσταση συνιστά εξειδικευμένη περίπτωση της πιο πάνω γενικής θεώρησης.

Κατά τον Γεωργιάδη, η Επανάσταση του 1821 ήταν ένα κίνημα απότοκο της σύμπτωσης των δραστηριοτήτων των δύο πόλων του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού: του αστικού και του αγροτικού. Από τη μια πλευρά, οι Έλληνες κατόρθωσαν να δημιουργήσουν κεφαλαιοκρατικούς όρους εντός των οθωμανικών οπισθοδρομικών δομών. Ως συνέπεια αυτής της οικονομικής άνθησης ανήλθε και το πνευματικό επίπεδο όλων όσοι απασχολούνταν στη σφαίρα του εμπορίου. Από την άλλη μεριά, όσοι Έλληνες της οθωμανικής κοινωνίας ήσαν αγρότες αντέταξαν, εξαιτίας της άγριας εκμετάλλευσής τους εκ μέρους των Τούρκων γαιοκτημόνων, την ένοπλη διαμαρτυρία τους σ' αυτή την κατάσταση. Μέσα από την αντίστασή τους δημιουργήθηκε «μία ειδική τάξις ανδρών» που ως ενασχόληση είχε τη σύγκρουση με τους Τούρκους, ενώ την ίδια ώρα, εξαιτίας της αντίστασης, διαμορφωνόταν σε όλο το φάσμα του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού μια ατμόσφαιρα κατάλληλη για να εγκολώσουν τα ανατρεπτικά μηνύματα που επεξεργάζονταν οι Έλληνες αστοί στις πόλεις¹¹.

Όταν, λοιπόν, οι περιστάσεις έγιναν ευνοϊκές για τη σύμπτωση αυτών των δύο κινήσεων (αστικής ανάπτυξης και έντασης αγροτικής διαμαρτυρίας), «οι Έλληνες αστοί και οι

διάφοροι τοπάραχοι (κοτζαμπάσηδες) είδον ότι ηδύνατο να χρησιμοποιήσουν την πολεμικήν πείραν των αγροτών και να δημιουργήσουν μίαν ιδιαιτέραν οργάνωσιν [: ελληνικό κράτος]». Ούτως εχόντων των πραγμάτων, η Επανάσταση του '21 έγινε και «καλή ή κακή [...] ήτο μία ανάγκη οικονομική και πολιτική απέναντι της Τουρκικής κυριαρχίας»¹².

Κατά τη γνώμη του συντάκτη του άρθρου, οι κοτζαμπάσηδες συνιστούσαν τμήμα της ελληνικής αστικής τάξης. Τούτο, αν και δε δηλώνεται ενκρινώς, υπονοείται παντού. (Σε ένα μόνο σημείο γίνεται λόγος για «αστούς κοτζαμπάσηδες», με τρόπο όμως που, μένοντας κανείς μόνο σ' αυτή τη φράση, θα μπορούσε να υποθέσει ότι ο Γεωργιάδης ομιλεί για μια μερίδα των κοτζαμπάσηδων.) Σε μεταγενέστερο ωστόσο κείμενό του, όπου επιχειρεί μια ανατομία της μετά το 1922 ελληνικής κοινωνίας και συνάμα παραπέμπει στην ανάλυσή του για το 1821, του Μαρτίου του 1921, κάνει λόγο για την τάξη «των ευγενών κοτζαμπάσηδων», τους οποίους και θεωρεί ως ένα από τα τμήματα «των καθυστερημένων οικονομικώς στρωμάτων της αστικής τάξεως»¹³. (Η απόδοση στους κοτζαμπάσηδες της αστικής ιδιότητας έγινε αργότερα, στα 1924, αντικείμενο επίκρισης¹⁴ εκ μέρους του Κορδάτου.)

Όσον αφορά τους όρους διεξαγωγής του επαναστατικού αγώνα των υπόδουλων Ελλήνων, ο Γεωργιάδης θα χρησιμοποιήσει το ακόλουθο σχήμα κοινωνικής αντίθεσης: από τη μια μεριά τοποθετούνται αστοί και κοτζαμπάσηδες, από την άλλη το μεγάλο πλήθος των «στρατιωτών-αγροτών». Οι πρώτοι εκμεταλλεύτηκαν οικονομικά τη διεξαγωγή του πολέμου: αποκόμισαν κέρδη μέσω ατασθαλιών οι οποίες επεκτάθηκαν και στην έπειτα της ίδρυσης του ελεύθερου κράτους εποχή, με τη χρήση της κρατικής μηχανής προς ίδιον όφελος. Την ίδια στιγμή, ο αγροτικός κόσμος, που «εθυσιάσθη εντελώς» για την απελευθέρωση της πατρίδας, καταβαραθρώθηκε οικονομικά· μάλιστα με τέτοιο τρόπο, που «η δουλοπαροικία των γεωργών εσυνεχίσθη και πάλιν εις την ελευθέραν Ελλάδα, με την διαφοράν ότι οι Τούρκοι γαιοκτήμονες αντεκατεστάθησαν από Έλληνας»¹⁵, εφόσον οι κοτζαμπάσηδες ενίσχυσαν σημαντικά τη θέση τους στο νέο κοινωνικό μόρφωμα (συγκριτικά με την πρότερη κατάσταση) και ήσαν οι κατεξοχήν κερδισμένοι από τον αγώνα που είχε προηγηθεί.

Από την ανασυγκρότηση του σχήματος του Γεωργιάδη για την Ελληνική Επανάσταση συνάγεται το συμπέρασμα πως οι εκτιμήσεις του, αν και εμφανίζουν εφαιπτόμενα σημεία με τις αντίστοιχες του Σκληρού στα *Σύγχρονα προβλήματα*, συνθέτουν το πλέγμα των προτάσεων του για την κατανόηση του '21 με διαφορετικό τρόπο. Ουσιαστικά ο Γεωργιάδης εμπάθυνε προσηκτικότερα ένα υπόδειγμα ανάγνωσης της Επανάστασης στο οποίο κυριαρχούν οι λεπτές διασυνδέσεις των διαφόρων φαινομένων. (Από αυτή τη σκοπιά ξεχωρίζει η περίπτωση της συσχέτισης οικονομικής [αστικής] εξέλιξης και αγροτικής διαμαρτυρίας.)

Μια από τις κατευθυντήριες γραμμές στο άρθρο του Γεωργιάδη, η επεξεργασία της θέσης πως «το έργο της εθνικής επαναστάσεως» μπορεί να θεωρηθεί «τερματισθέν», συνεπαγόταν τη θεμελίωση, μέσω της επιστημονικής διεργασίας των ιστορικών δεδομένων της χώρας, της δυνατότητας ανάληψης εργατικής δράσης υπέρ της άμεσης έλευσης του σοσιαλισμού στην Ελλάδα. Πρόκειται για την επίσημη πολιτική γραμμή τότε στο ΣΕΚΕ(Κ), σκόπευση που υιοθετείται και από τον Κορδάτο στην *Κοινωνικήν σημασίαν*. Γι' αυτό άλλωστε είναι ακριβής η διαπίστωση πως «οι πολιτικές θέσεις» του παραπάνω έργου του Γιάννη Κορδάτου πρωτοεκφράζονται στη μικρή μελέτη του Γεωργιάδη¹⁶, η οποία γράφηκε με αφορμή τα εκατό χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης.

Στη μελέτη του Ευάγγελου Παπαναστασίου για το Ανατολικό ζήτημα, το θέμα της Επανάστασης του 1821 τίθεται σε διαφορετική, απ' ό,τι στους μέχρι τότε μαρξιστές διανοούμενους, βάση. Με στόχο να εξηγήσει την ορθότητα της επιλογής των κομμουνιστών να εργασθούν για τη σύσταση της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας, της μόνης «πραγματική[ς] απαρχή[ς] της οριστικής λύσεως του Ανατολικού ζητήματος»¹⁷, ο Ευ. Παπαναστασίου κάνει μια ιστορική αναδρομή της πορείας των βαλκανικών λαών από την οποία δε λείπει, βέβαια, και η εξέταση της Ελληνικής Επανάστασης.

Το γενικότερο πλαίσιο εντός του οποίου τοποθετεί την έκρηξη του αγώνα των Ελλήνων, επιγραμματικά, μπορεί να περιγραφεί ως εξής. Ο Παπαναστασίου ορίζει ένα χώρο που ουσιαστικά εκτείνεται από τη Δυτική Ευρώπη ίσαμε τη Νοτιοανατολική Ασία, ο οποίος αποτελεί ένα πεδίο ζωτικής δράσης του ευρωπαϊκού κεφαλαιοκρατισμού. Η κατάσταση αυτή διαδέχθηκε την από το παρελθόν επισυμβαίνουσα «ανατολική ροπή», δηλαδή την αδιάκοπη μετανάστευση λόγω υλικών δυσπραγιών ασιατικών λαών «προς την Δύση» (φαινόμενο, του οποίου η τελευταία πράξη παίχθηκε με την εγκατάσταση των Τούρκων στην Ευρώπη, και έκτοτε άρχισαν σιγά σιγά να δημιουργούνται οι όροι, συνεπεία της αλλαγής του δυτικοευρωπαϊκού κεφαλαιοκρατισμού, για αντιστροφή του ρεύματος). Ένα από τα αποτελέσματα που έχει η «κίνησις» των ευρωπαϊκών κεφαλαίων προς την Ανατολή είναι η ώθηση των λαών της Βαλκανικής Χερσονήσου στην αγκάλη των εθνικισμών, οι οποίοι έτσι αναφύονται σε μια περίοδο που η «αστικοποίησις» των υπό οθωμανικό έλεγχο Βαλκανίων είναι «ασήμαντος»¹⁸.

Αυτά τα στοιχεία συγκροτούν το περιβάλλον μέσα στο οποίο ο Ευάγγελος Παπαναστασίου εντάσσει την Ελληνική Επανάσταση. Ο ελλαδικός χώρος που, κατά τη γνώμη του, «δεν ε γνώρισε ποτέ κυριολεκτικώς φεουδαρχικόν σύστημα», έφθασε στη διεκδίκηση της ανατροπής της οθωμανικής κυριαρχίας «υπό την οδηγίαν της αστικής [...] τάξεως, και από μερικά υπολείμματα φεουδαρχίας - τους κοτζαμπάσηδες»¹⁹. Ευνοϊκή συγκυρία στην εκδήλωση του επαναστατικού αγώνα των Ελλήνων αποτέλεσε η γενικευμένη παρακμή του Οθωμανικού κράτους κατά το δέκατο ένατο αιώνα, εποχή παγκόσμιας ανόδου του κεφαλαιοκρατισμού. Η γέννηση του πατριωτικού φρονήματος των Ελλήνων, με την εγκατάλειψη της ονομασίας «Ρωμής» και το μετασχηματισμό της «φαντασίας» του λαού σε εθνικισμό, έθεσε σε ενέργεια «εν μεγάλο υποκειμενικό ελατήριο», ούτως ώστε ο ελληνικός λαός «να λάβη μέρος σύσσωμος» στην «εθνικήν» επανάστασιν»²⁰. Η Επανάσταση του 1821 πέτυχε, όπως σημειώνει ο Παπαναστασίου, διότι μολονότι ξεεράγη την εποχή της παντοδυναμίας της Ιερής Συμμαχίας, η Αγγλία, από το 1826 και έπειτα, έκρινε συμφερότερο το διαμελισμό του οθωμανικού μορφώματος και επέλεξε να θέσει στην τροχιά της το υπό ίδρυση νεοελληνικό κράτος.

Στοιχεία από την ανάλυση του Ευάγγελου Παπαναστασίου (στη μορφή της αυτοτελούς έκδοσης του 1922) επηρέασαν εξαρχής τον Κορδάτο, ιδιαίτερα εκείνα που συσχετίζονταν με τους γενικότερους όρους εξέλιξης του Ανατολικού ζητήματος. Στην *Κοινωνική σημασίαν*, μάλιστα, ο τίτλος του πρώτου κιόλας κεφαλαίου του βιβλίου, «Η επιδρομή του ισλαμισμού εκ της Ασίας προς την Ευρώπην», παραπέμπει απευθείας στην «ανατολική ροπή». Επιπλέον, τα δάνεια του Κορδάτου από τον πρώην (στα 1924) σύντροφό του στο ΣΕΚ Παπαναστασίου ανιχνεύονται και στο επόμενο έργο του, τη *Νεοελληνική πολιτική*

ιστορία (1925), στα κεφάλαια που πραγματεύονται το Ανατολικό ζήτημα κατά το δέκατο όγδοο και δέκατο ένατο αιώνα αντίστοιχα. Αναγνωρίσιμη είναι, επίσης, η παρουσία των απόψεων του δεύτερου και στη μελέτη του πρώτου για το Βελεστινλή, *Ο Πήγας Φεραίος και η εποχή του* (1931).

II

Εκτός όμως από τους Σίδερι, Γεωργιάδη και Ευάγγελο Παπαναστασίου, στο διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στην έκδοση των *Συγχρόνων προβλημάτων* και στο βιβλίο του Κορδάτου για την «κοινωνική σημασία» του 1821, τις απόψεις τους για το εικοσιένα κατέθεσαν και ο Δημήτρης Πουρνάρας, ανταποκριτής τότε του *Ριζοσπάστη* στη γαλλική πρωτεύουσα (όπου σπούδαζε στη Σχολή Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών), καθώς και ο ψευδώνυμος «Γάιος» (πίσω από αυτό το όνομα κρύβεται κάποιο πρόσωπο από την ηγεσία του ΣΕΚΕ, πιθανότατα ο Μάξιμος).

Ο πρώτος από τους δύο, ο Πουρνάρας, γράφει για την Επανάσταση στα πλαίσια ενός άρθρου²¹, το οποίο δημοσιεύεται με αφορμή το τραγικό τέλος της Μικρασιατικής Εκστρατείας και το ξεκλήρισμα των ελληνικών πληθυσμών από τη γη της Ιωνίας. Ο αρθρογράφος επιτίθεται με οργή ενάντια σε όσους εξέθρεψαν την ολέθρια «Πανελλήνιον Ιδέα» (όπως προτιμά να ονομάζει τη Μεγάλη Ιδέα) από τότε που ιδρύθηκε το ελληνικό κράτος. Η συλλογιστική του οικοδομείται κατ' αντιγραφήν της ανάλυσης του Σκληρού στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα* σχετικά με τις δύο «οδούς» (ως «δρόμοι» αναφέρονται από τον Πουρνάρα) τις οποίες είχε να επιλέξει ο ελληνισμός, αφότου κατέκτησε την ελευθερία του από τους Τούρκους: την «οδόν» του παρελθόντος (Μεγάλη Ιδέα κ.λπ.) από τη μια μεριά, και την «οδόν» της εξέλιξης (κατά το πρότυπο των δυτικοευρωπαϊκών λαών) από την άλλη²².

Η ανάγνωση της Επανάστασης από το συντάκτη του άρθρου (που προτάσσεται των υπόλοιπων παρατηρήσεών του, χρησιμοποιώντας έτσι ως ιστορικό υπόβαθρο των σκέψεων που ακολουθούν) συνοψίζεται στο συμπέρασμα πως η Ελλάδα «δεν εγνώρισε αστικήν επανάστασιν κατά του φεουδαρχισμού, καθόσον ο φεουδαλισμός δεν υπήρξε καν στο έδαφος της ως εθνικός παράγων». Και τούτο, διότι ναι μεν στην «Ελληνική γη» επικρατούσε «όπως παντού αλλού προ του 19ου αιώνα» ο φεουδαρχισμός, όμως το φεουδαρχικό αυτό καθεστώς δεν είχε εθνικό, δηλαδή ελληνικό χαρακτήρα, παρά ήταν ένας φεουδαρχισμός «ξένος, τουρκικός». Μπορεί κανείς σ' αυτό το σημείο εύκολα να υποψιασθεί την προϋπόθεση πάνω στην οποία ο Πουρνάρας στηρίζει τις παραπάνω εκτιμήσεις του. Δεν είναι άλλη από την εξαφάνιση, συνεπεία της τουρκικής κατάκτησης, των βυζαντινών φεουδαρχών ως διακριτής κοινωνικής τάξης. Πρόκειται για ένα συλλογισμό πανομοιότυπο με την ανάλογη θέση του σκληρού.

Αλλά η παρουσία του μακαρίτη Σκληρού γίνεται αισθητή και παραπέρα: (α) τόσο η παρατήρηση πως η ανυπαξία ελληνικής φεουδαρχίας συντέινε ώστε «το μέγιστο μέρος του υπό ξένον ζυγόν ελληνικού πληθυσμού» να μη γνωρίζει «σχεδόν κοινωνικάς τάξεις, όπως τας εννοούμε από του 19ου αιώνα και έκτοτε», (β) όσο και η εκτίμηση ότι οι παραπάνω λόγοι είχαν ως αποτέλεσμα «η πάλη του Έθνους κατά του φεουδαλισμού που το εξεμεταλλεύ-

ετο» να συγχωνευθεί «με τας εθνικάς προσπάθειάς υπέρ ανεξαρτησίας», δεν μπορούν παρά να φέρουν στο νου τις σχεδόν με τα ίδια λόγια διατυπωμένες, κατά τη διάρκεια της συζήτησης στο *Νουμά*, φράσεις του Σκληρού για τον «εθνικό χαρακτήρα» του αγώνα ενάντια στους Τούρκους και τη σημασία της «ξενικής δουλείας» στη μη διαμόρφωση «φανερών σχίσματος» στις κοινωνικές τάξεις των τουρκοκρατούμενων Ελλήνων²³.

Εντούτοις, όσο εύκολα διακρίνεται ο επηρεασμός του Δημήτρη Πουρνάρα από τον Σκληρό στα παραπάνω θέματα, το ίδιο εύκολα διαπιστώνεται πως τα τελικά συμπεράσματα του πρώτου δε συμφωνούν μ' εκείνα του δεύτερου. Διότι ο Πουρνάρας απορρίπτει την εκδοχή πως το Εικοσιένα ήταν αστικό κίνημα. Ο αρθρογράφος, που απ' ό,τι φαίνεται είχε ως μοναδική (ή τουλάχιστον κύρια) πηγή τον Σκληρό, αναδιατάσσει το συμπέρασμα του τελευταίου αναφορικά με τη σχέση του «εθνικού» με το «αστικό». Ο Σκληρός είχε αποδεχθεί πως ο τουρκικός ζυγός προσέδωσε εθνική διάσταση στο 1821, δε θεωρούσε όμως πως αυτό το δεδομένο ανέτρεπε το ουσιαστικά αστικό υπόβαθρο της Επανάστασης. Ο Πουρνάρας, αντίθετα, δεν τονίζει απλά το στοιχείο του «εθνικού», μα εκτιμά πως αυτό απορροφά εντελώς τη διάσταση του αγώνα ενάντια στο φεουδαρχισμό: «[...] η πάλη [του εθνικού έθνους] ενάντια στο [τουρκικό] φεουδαρχικό καθεστώς δεν εξελισσόταν καθόλου σε πάλη των τάξεων, αλλά σε πάλη του έθνους ολόκληρου υπέρ της ανεξαρτησίας του»²⁴. Η αξία που έχει η διατύπωση αυτής της άποψης δεν έγκειται τόσο στην ερμηνεία, αυτή καθαυτή, που προτείνει για το 1821, όσο στο ότι μας δίνει ένα από τα παράδειγμα χρήσης των υλικών του Σκληρού, η οποία όμως οδηγεί σε ένα αναπάντεχο (ή μήπως όχι;) αποτέλεσμα: την αμφισβήτηση του ότι στα 1821 έλαβε χώρα μια αστική επανάσταση.

Ο υπογράφων τώρα ως «Γάιος», για τον οποίο υποψιαζόμαστε ότι πρόκειται για τον Σερ. Μάξιμο, αφιερώνει στα 1924 στην Επανάσταση του 1821 δύο παραγράφους από το άρθρο του «Ενώπιον της καταστάσεως»²⁵. Ο συντάκτης του κειμένου δεν κινείται αυστηρά μέσα στο γενικό πλαίσιο των αναπτύξεων του σκληρού για την Επανάσταση. Συγκαταλέγει στους Έλληνες αστούς τους οπλαρχηγούς («καπεταναίους και αγωνιστάς»), όσον αφορά όμως τους «Κοντσαμπάσηδες», η ταξική τους υφή παραμένει αδιευκρίνιστη. Επίσης, αποφαίνεται πως «η Επανάσταση του 1821 είναι Επανάσταση αστική περιβληθείσα εθνικόν και απελευθερωτικόν χαρακτήρα συνεπεία της Τουρκικής κυριαρχίας». Και τούτο, διότι η επιθυμία των Ελλήνων εμπόρων να δημιουργήσουν ανεξάρτητο κράτος και να αποκτήσουν «οικονομική ελευθερία» προσέκρουε στην «Εθνική υποδοούλωση», και συνεπώς το πρώτιστο καθήκον για την κατάκτηση αυτής της ελευθερίας ήταν η αποτίναξη της «Τουρκικής τυραννίας». Επειδή παραταύτα η εμπορική τάξη δεν ήταν σε θέση να φέρει μόνο αυτή σε πέρας μια τέτοια επιχείρηση, προσέτρεξε στη «βοήθεια των Καπετανών και των παπάδων» για να κινητοποιήσει το λαό.

Αποτέλεσμα του επαναστατικού αγώνα των Ελλήνων ήταν, ο μὲν λαός να κερδίσει τυπική, «νομική», ελευθερία, η δε αστική τάξη «ελευθερίαν πραγματικήν» (προφανώς ως πραγματική εννοείται η οικονομική ελευθερία). Αναφορικά, τώρα, με το εσωτερικό μέτωπο της ελληνικής αστικής τάξης, την ηγεμονία κατέκτησαν οι οπλαρχηγοί και οι κοτζαμπάσηδες, διότι ήσαν ισχυρότεροι από την εμπορική μερίδα της αστικής τάξης, η οποία δε διέθετε ούτε κοινωνική δύναμη, ούτε αίγλη, ούτε στέρεα οικονομική βάση. (Το σκεπτικό αυτό απαντάται και στην *Κοινωνικήν σημασίαν*.)

Με αφορμή τη διάκριση του «Γάιου» μεταξύ «νομικής» ελευθερίας που κέρδιζε ο λαός έπειτα από την Επανάσταση του 1821 και «πραγματικής» που εξασφαλίζουν οι αστοί για τους εαυτούς τους, να σημειωθεί πως παρόμοια ορολογία είχε χρησιμοποιηθεί σε ανύποπτο χρόνο και από το *Νουμά*. Στα τέλη Ιουλίου του 1919, με στόχο να αντικρουσθεί η πρόσφατα εκπεφρασμένη γνώμη του Αρχιεπισκόπου Αθηνών πως η Ελληνική Επανάσταση ήταν έργο της Εκκλησίας, δημοσιεύεται στο *Νουμά* ένα σχόλιο, όπου υποστηρίζει πως το Εικοσιένα ήταν αστική επανάσταση. Συντάκτης του σχολίου πιθανότατα είναι ο Πάνος Ταγκόπουλος, γιος του εκδότη του περιοδικού Δημήτρη Π. Ταγκόπουλου (ο Π. Ταγκόπουλος ήταν οπαδός του ΣΕΚΕ). Η θέση που προβάλλεται μέσα από το σημείωμα για το χαρακτήρα της Επανάστασης αποτυπώνεται στη δήλωση πως το '21 ήταν «μια αστική επανάσταση κατά του τουρκικού δεσποτισμού, που την κάναμε, όπως και τη γαλλική του 1789, οι αστοί, τραβώντας προς το μέρος τους και τα κατώτερα στρώματα του λαού με το αγκίστρι των πολιτικών ελευθεριών»²⁶.

Αποτέλεσμα του επαναστατικού αγώνα, όπως διευκρινίζεται ευθύς παρακάτω, ήταν οι αστοί να αποκομίσουν «όλα τα ουσιαστικά ωφελήματα της ελευθερίας», τη στιγμή που «στο λαό απόμεινε μονάχα το είδωλο των πολιτικών ελευθεριών που δεν είτανε σε θέση να τις μεταχειριστεί». Κλείνοντας αυτό το μικρό χρονικό άλμα από τον Απρίλιο του 1924 στο καλοκαίρι του 1919 και από την *Κομμουνιστικήν Επιθεώρησιν* στο *Νουμά*, να προσθέσουμε πως το σχόλιο του τελευταίου πάνω στην Ελληνική Επανάσταση έδωσε λαβή στο Βολιώτη «εργάτη» (όπως υπογράφει) Σταύρο Φωτεινό να στείλει μια επιστολή, όπου υπερθεματίζει και αναπτύσσει παραπέρα τη συλλογιστική του *Νουμά*²⁷. Ο Φωτεινός δε θεωρεί απλά, όπως είχε υποστηριχθεί στο προγενέστερο σχόλιο του περιοδικού, πως το Εικοσιένα υπήρξε έργο των αστών, όπως οι αστοί έκαναν και τη Γαλλική Επανάσταση —σύμφωνα με τη γνώμη του σχολιογράφου του *Νουμά*—, μα προχωρεί πιο πέρα: ισχυρίζεται πως η ίδια η Επανάσταση του 1821 ήταν όπως η Γαλλική του 1798· με άλλα λόγια παρουσιάζει το '21 ως επανάσταση κοινωνική. Η αστική ηγεσία του επαναστατικού αγώνα αιτιολογείται, αν και με κάπως ηθικίζουσα χροιά, από την οικονομική ακμή των Ελλήνων αστών μέσα στους κόλπους της οθωμανικής κοινωνίας. Τέλος, ο επιστολογράφος παραδέχεται πως ο ελληνικός κλήρος, μολονότι ειλικρινής στην πάλη του ενάντια στους Τούρκους και συναδελφωμένος με λαό και αστική τάξη, έλαβε μέρος στον Αγώνα έχοντας άλλες επιδιώξεις από εκείνες των αστών: αναπολούσε την επιστροφή στις παλαιές δόξες του Βυζαντίου. Όσον αφορά την κατάληξη του επαναστατικού αγώνα, στο σημείο αυτό η θέση του *Νουμά* γίνεται ανεπιφύλακτα αποδεκτή από τον Φωτεινό.

III

Στο διάστημα που μεσολάβησε από τα *Σύγχρονα προβλήματα* έως την *Κοινωνικήν σημασίαν*, την άποψή του για τον Αγώνα θα καταθέσει και ο Κορδάτος. Ένα επετειακό κείμενό του για το Εικοσιένα δημοσιεύτηκε την 25η Μαρτίου του 1924, λίγο πριν δηλαδή από τη δημοσίευση του άρθρου του «Γάιου» στην *Κομμουνιστικήν Επιθεώρησιν*, ως ανυπόγραφο κύριο άρθρο του *Ριζοσπάστη*. Ο Κορδάτος συμπέρανε για την Επανάσταση πως «ήτο κα-

θαρώς κίνημα *αστικόν* [υπογο. του σ.]», ο «επίλογος των υλιστικών όρων της εποχής εκείνης, της μεγάλης αναπτύξεως της αστικής τάξεως (καρβαβοκυρταίων και πραγματευτάδων)». Για τη στάση των «δεσποτάδων» και των κοτζαμπάσηδων αποφαινόταν ότι «αρνητικώς [...] υπεστήριξαν το κίνημα, διότι παρεσύρθησαν πιστεύσαντες εις τον θρύλον της “Μεγάλης Δυνάμεως” [: τσαρική Ρωσία], η οποία “θα” ενίσχυε τον αγώνα κατά των Τούρκων»²⁸. Στο κείμενο δεν παραλείπεται να σημειωθεί πως «η εργατική τάξις της Ελλάδος θα κάμη και αυτή την Επανάστασίν της» όπως οι «αστοί» το '21.

Αρχικά, ο Κορδάτος σχεδίαζε τη συγγραφή μιας ογκώδους *Σύγχρονης ιστορίας* της Ελλάδας με ευρείες αναλύσεις και πλούσια παράθεση στοιχείων, κατά το πρότυπο του πρώτου (και μοναδικού) τόμου της *Νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας* του και της πεντάτομης *Ιστορίας της νεότερης Ελλάδας* (εκδόθηκε μεταπολεμικά). Επειδή όμως, όπως ο ίδιος ο Κορδάτος λογάριζε²⁹, «για μια τέτοια δουλειά» απαιτείτο «καιρός πολύς και προ παντός ησυχία και ανενόχλητη απασχόληση», οι αρχικές στοχεύσεις του δεν ευοδόθηκαν. Ο μαρξιστής διανοητής περιορίστηκε στη συγγραφή ενός μικρού βιβλίου, «δοκίμιο εργασίας» το χαρακτηρίζει, που τιτλοφορήθηκε *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821* και βγήκε στο εμπόριο περί τις αρχές του Ιουνίου του 1924. Ο λόγος, συνεπεία του οποίου εντέλει ο Κορδάτος μετέθεσε για αργότερα το μείζον σχέδιό του, συνίστατο, όπως γράφει ο ίδιος, στο ότι ήταν «άγνωστο», εξαιτίας της τότε «επαναστατικής περιόδου» που διήνυε κατά την κρίση του η Ελλάδα, τότε θα εξασφάλιζε την πρόεπουσα προς συγγραφήν «ησυχία».

Σε τούτο το σημείο, οφείλουμε να σημειώσουμε πως μεταξύ των ετών 1919 και 1921 — όταν εκδόθηκε το βιβλίο του Σκληρού και γράφηκαν τα κείμενα των τριών επιφανών στελεχών του ΣΕΚΕ— και του έτους 1924 πολλά είχαν αλλάξει στην ελληνική κοινωνία. Στην αρχή του κειμένου επισημάνθηκε πως, πέρα από τις εγγενείς ανεπάροχες της προσέγγισης του Σκληρού στο 1821, για τους κομμουνιστές οι ανάγκες της μοναχικής αντιπατριωτικής και αντιεθνικιστικής δράσης τους την επομένη του Μεγάλου Πολέμου, στις συνθήκες της Μικρασιατικής Εξοστρατείας, έκαναν να φαίνεται απαραίτητη η επαφή με την ελληνική ιστορία, την Ελληνική Επανάσταση, πέρα από τις κατευθύνσεις του Σκληρού. Ο τελευταίος, εκτός των άλλων, χρεωνόταν με έναν έντονο βενιζελισμό.

Σ' αυτά τα πλαίσια οι προσπάθειες των Γ.Α. Γεωργιάδη και Ευ. Παπαναστασίου για μια πιο προωθημένη, σε σύγκριση με τον Σκληρό, ανάγνωση της Ελληνικής Επανάστασης ήταν ενδιαφέρουσες. (Η περίπτωση του Σίδερι συνιστά μια περιστασιακή αναφορά στο '21: και αργότερα, ως πανεπιστημιακός, δε θα ασχοληθεί με θέματα που άπτονταν της προ της ιδρύσεως του ελληνικού κράτους εποχής.) Εντούτοις, οι απόπειρες αυτές δεν είχαν συνέχεια, ενώ από μια άποψη η συνεισφορά τους δεν προχώρησε πέρα από το κοινωνιολογικό-ιστοριογραφικό υπόδειγμα των *Συγχρόνων προβλημάτων*. Διότι, αν και καταθέτουν αξιοπρόσεκτες σκέψεις, δεν υπερβαίνουν τα όρια χρήσης του υλικού μιας προσωπικής βιβλιοθήκης, έστω και καλά ενημερωμένης — μολονότι οι αναλύσεις τους είναι ομολογουμένως ευφρείς. Φυσικά, διαβάζοντας κανείς τόσο το κείμενο του Γ.Α. Γεωργιάδη όσο και εκείνο του Ευ. Παπαναστασίου, αποκομίζει την εντύπωση ότι οι συντάκτες τους είναι βιβλιογραφικά αρτιότερα ενημερωμένοι απ' ό,τι ο Σκληρός και επιπλέον μεθοδικότεροι στη μελέτη τους. Ωστόσο, η διαφορά αυτή δεν αρκεί για να υπερκερασθεί ο κοινός τόπος που επισημάνθηκε πιο πάνω.

Μια προσφορά στη μαρξιστική προβληματική για το 1821 σαν αυτή των Γεωργιάδη και Παπαναστασίου, αν κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου ήταν μέχρις ενός σημείου επαρκής, για την περίοδο του νεοελληνικού βίου που εγκαινιάστηκε με την καταστροφή του 1922 καθίστατο ελλιπής. Όταν μετά το '22 τερατίστηκε ο ελληνικός μεγαλοϊδεατισμός, όχι όμως με την πραγμάτωση του οράματος μα με το οριστικό σβήσιμο του ονείρου της «Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», μέσα από τα συντρίμια άνθισε ένας χώρος ανάπτυξης των πολιτικών και επιστημονικών ιδεών με προφανή στόχευση τον επαναπροσδιορισμό της χαμένης αυτοσυνειδησίας των Ελλήνων και την ανίχνευση της θέσης της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό μεταπολεμικό σκηνικό.

Η μαρξιστική οπτική, με δεδομένη και την είσοδο του ΣΕΚΕ στην πολιτική ζωή, δεν εξαιρείτο από αυτές τις αναζητήσεις. Για ένα, μάλιστα, νεοπαγές φαινόμενο όπως το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα, αποκτούσε ιδιαίτερη σπουδαιότητα. Ο Κορδάτος στον «Επίλογο» της *Κοινωνικής σημασίας* δεν αφήνει καμιά αμφιβολία πως, για να ανταποκριθεί ακριβώς στις προκλήσεις αυτής της διαμορφούμενης κατάστασης, επισπεύδει τη δημοσίευση της μελέτης του για το '21. Είναι, λοιπόν, σαφές ότι για τους κομμουνιστές το νέο περιβάλλον ιδεολογικής και πολιτικής αντιπαράθεσης με τον αναπροσαρμοζόμενο αστικό κόσμο απαιτούσε αυστηρότερη επιστημονική θεμελίωση των αναλύσεών τους.

Ποια ήταν, όμως, τα ιδιαίτερα εκείνα στοιχεία που βάρυναν στην επιλογή του θέματος που πραγματεύεται ο Γιάννης Κορδάτος στο πρώτο ιστορικό βιβλίο του; Αναμφίβολα (αυτό επιβεβαιώνεται από το έργο που ακολούθησε) ο πρώτος λόγος ανήκε στην αγάπη του συγγραφέα για το 1821. Από την άλλη μεριά, η επιλογή αυτού του αντικειμένου ειδικά για την πρώτη ουσιαστικά εκδοτική εμφάνιση του Κορδάτου παρείχε τις εγγυήσεις και την πρόκληση με τα οποία ο ίδιος ο συγγραφέας του βιβλίου επεδίωκε να συνοδεύσει την είσοδό του στην αρένα της ιστοριογραφίας. Ίσως θεωρείτο φυσιολογικότερο για ένα μαρξιστή να εγκύψει στη μελέτη της οικονομίας της νεώτερης Ελλάδας, όπως άλλωστε έπραξαν όλοι σχεδόν οι σημαίνοντες μεσοπολεμικοί μαρξιστές διανοούμενοι: λ.χ., οι Γ.Α. Γεωργιάδης, Σ. Μάξιμος, Παντελής Πουλιόπουλος, Α.Δ. Σίδερισ, Κώστας Σκλάβος. Όμως, αυτή η θεματική ενότητα δεν ήλκησε ποτέ την ιδιαίτερη προσοχή του Κορδάτου. Επιπλέον, υπήρχε και κάτι άλλο εν σχέσει με το 1821: δεν ήταν μόνο η έλλειψη κάποιου «κριτικού νου» που, όπως έγραφε ο Παρορίτης³⁰ στα 1922, χρειαζόταν για να «εξηγήσει το χαρακτήρα και την αληθινή σημασία της ελληνικής επανάστασης», χρησιμοποιώντας τη «μέθοδο» του ιστορικού υλισμού, μα και το ότι ακόμα και στο χώρο των ακαδημαϊκών ιστορικών και των παραδοσιακών ιστορικών συγγραφέων τα γενικότερα συνθετικά έργα για την Ελληνική Επανάσταση ήταν είδος εν ανεπαρκεία. Συνεπώς, στα 1924 μια μελέτη για την Ελληνική Επανάσταση του 1821 προσελκύει, εκ των πραγμάτων, το ενδιαφέρον του φιλόστοργου κοινού. Αν μάλιστα ήταν γραμμένη με το «φακό» του ιστορικού υλισμού, η πρόκληση ήταν εξασφαλισμένη.

Πράγματι, η *Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821* σημείωσε εκδοτική επιτυχία πρωτοφανή, αφού «ύστερα από λίγους μήνες τρεις χιλιάδες αντίτυπα από το βιβλίο αυτής της πρώτης εκδόσεως πωληθήκανε»³¹. Ταυτόχρονα, προκάλεσε και ένα θόρυβο, το εύρος και την ένταση του οποίου ούτε ο συγγραφέας της, που είχε επιδιώξει την πρόκληση, δεν ανέμενε.

Σημειώσεις

1. Κ. Αθ[άνατος], «Ι.Κ. Κορδάτος: *Η κοινωνική σημασία [της Ελληνικής Επανάστασως] του [18]21-μελέτη*», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 10 Ιουν. 1924, σ. 2 (στη στήλη «Βιβλιοκριτικές»).
2. Ι.Κ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασως του 1821*, Φιλοσοφική και Κοινωνιο-λογική Βιβλιοθήκη, αρ. 20, Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1924, «Εισαγωγή», σ. ιδ'.
3. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 163 κ.εξ.: επίσης στη «Βα διωρθωμένη» έκδοση: Γ.Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1927, σσ. 172 κ.εξ.
4. Βλ. Κ. Αθ[άνατου], *ό.π.* Ο Αθάνατος δεν αναφέρει χρονολογία. Μπορεί όμως να προσδιοριστεί ένα προς τα πίσω όριο γι' αυτές τις συνεδριάσεις, όταν γράφει πως δεν είναι σε θέση να θυμηθεί αν ο Κορδάτος έπαιρνε μέ-ρος σ' αυτές. Η αποστοφή σχετικά με το «αν τότε ακόμη ο κ. Κορδάτος είχε φανή», υπονοεί την αφετηρία των εμφανίσεων του Κορδάτου στην πολιτική κοινότητα, πράγμα που έγινε στις αρχές του 1920, έπειτα από την από-λυση του «[ε]κ των τάξεων του στρατού», όπου υπηρετούσε, ως έφεδρος αξιωματικός, στη στρατιωτική δικαιοσύ-νη (βλ. την αναγγελία, «Απόλυσις του κ. Κορδάτου», εφ. *Ριζοσπάστης*, 5 Ιαν. 1920, σ. 1).
5. [Κ. Καραμούζης;], «Μία ενδιαφέρουσα συζήτησις περί του πολιτεύματος εν Ελλάδι», π. *Νεοελληνική Επι-θεώρησις*, 56 (15 Μαρτ. 1919), σ. 127.
6. Οι Σίδερις και Γεωργιάδης ήσαν μέλη, μαζί με τον Αβραάμ Μπεναρζόγια, του «Εκπαιδευτικού Τμήματος» του ΣΕΚΕ(Κ), ενός οργάνου ιδεολογικής και πολιτικής επιμόρφωσης των μελών του κόμματος. Ο πρώτος είχε ορισθεί υπεύθυνος για ζητήματα της σοσιαλιστικής θεωρίας και ο δεύτερος για το κομματικό πρόγραμμα. Ο Γε-ωργιάδης την εποχή εκείνη κατείχε επίσης τη θέση του Διευθυντή της *Κομμουνιστικής Επιθεώρησις*.
7. Για το πρώτο άρθρο, βλ. εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Μαρτ. 1921, σ. 1. Για το δεύτερο, βλ. π. *Κομμουνιστική Επι-θεώρησις*, Δ' (1921), 3 (Μάρτ.), σσ. 80-82. Για το τρίτο, βλ. π. *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 1:Β'-Δ' (Οκτ.-Δεκ. 1921), σσ. 175-196. Το μελέτημα του Ευάγγελου Παπαναστασίου κυκλοφόρησε, θεωρημένο εκ νέου και συμπληρωμένο, το επόμενο έτος σε ανύτυπο με τον τίτλο *Τα Βαλκάνια εν σχέσει προς το Ανατολικόν ζή-τημα*, Γαννιάρης και Σία, Αθήνα 1922. Δυστυχώς, δεν μπορούσαμε να εντοπίσουμε αντίτυπο αυτής της έκδοσης: συ-νεπώς, αναγκαστικά όλες οι αναφορές θα γίνουν με βάση την πρώτη μορφή της μελέτης.
8. Βλ. Α.Δ. Σίδερι, «Εκατό χρόνια τώρα», *ό.π.*
9. Βλ. [A.D. Sideris, A. Couriel και P. Dimitratos], *The Eastern Question: The Socialist Solution*, πρόλογος: Arthur Henderson, εκδ. G.S. Vellonis, Λονδίνο 1918, σσ. 8-9.
10. Γ.Α. Γεωργιάδης, «Η εθνική Επανάστασις», *ό.π.*, σ. 80.
11. Βλ. *στο ίδιο*.
12. *Στο ίδιο*, σσ. 81-82.
13. Βλ. Γ.Α. Γεωργιάδη, «Απέναντι της καταστάσεως», εφ. *Νέα Εποχή* (Θεσσαλονίκη), αρ. φ. 1, 1 Ιαν. 1924, σσ. 6-7.
14. Βλ. Κορδάτου, *ό.π.* (έκδ. 1924), σ. 164 υποσ., όπου γράφεται πως «κακώς και επιπολαιώς» συμπεριλάμ-βανει ο Γ.Α. Γεωργιάδης στην αστική τάξη τους κοζιμπάσηδες. Το παράδοξο είναι ότι ο Κορδάτος δεν αναφέρει τίποτε για τον Σκληρό, ο οποίος στα *Σύγχρονα προβλήματα* είχε διατυπώσει ανάλογες εκτιμήσεις.
15. Βλ. Γεωργιάδη, «Η εθνική Επανάστασις», *ό.π.*, σ. 81.
16. Βλ. Βάσια Τσοκοπούλου, «Ένα κόμμα γράφει την ιστορία του. Σκέψεις πάνω στην ιστορία του ΚΚΕ», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, νέα περ., 16 (1990), 3 (Μάρτ.), σ. 80.
17. Ευ. Παπαναστασίου, «Τα Βαλκάνια», *ό.π.*, σ. 196.
18. Βλ. *στο ίδιο*, σσ. 180-182.
19. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 184. Ο Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 36, γράφει σχετικά με τη γνώμη του Παπαναστασίου για την ανυπαρξία ελληνικής φεουδαρχίας πως, παρότι χρησιμοποιεί (ο Παπαναστασίου) «εις την εξέτασιν του θεματός του την μαρξιστήν μέθοδον», δέχεται «εσφαλμένως» ότι «ο τούρκος Κατακτητής [το κεφολαίο του σ.] αφήρσε την οικονομικήν και κοινωνικήν υπόστασιν της βυζαντινής φεουδαρχίας» (ο Κορδάτος παραπέμπει στην έκδοση του 1922 της μελέτης του Παπαναστασίου).
20. Βλ. Παπαναστασίου, *ό.π.*, σ. 185.
21. Βλ. Δημήτρη Πουρνάρα, «Το μέγα δίλημμα το Ελληνικού λαού μετά τας καταστροφάς της Πανελληνίου Ιδέας», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησις*, Β' (1922), 11-12 (Νοέμβρ. Δεκ.), σσ. 423-425 (η ανάλυση για το 1821 στη σελ. 423). Τις απόψεις που εκτίθενται στο παραπάνω άρθρο του Πουρνάρα τις συναντάμε, σε συντοπιότερη μορ-φή, και σε ένα άλλο κείμενο του ίδιου που δημοσιεύθηκε, σχεδόν ταυτόχρονα με το προηγούμενο, στο περιοδικό των φιλοκομμουνιστών συγγραφέων της Γαλλίας. Βλ. Démètre Pou[gr]naras, «La Genèse, l'Évolution et la fin du Panhellénisme», π. *Clarté* (Παρίσι), περ. Β', 24 (1 Νοεμβρ. 1922), σ. 567.

22. Βλ. Πουρνάρα, *ό.π.*, σσ. 423-424· πρβλ. Γ. Σκληρού, «Το κοινωνικόν μας ζήτημα», στο: *Έργα*, επιμέλεια: Λουκάς Αξελός, 2η έκδ., Επικαρότητα, Αθήνα 1977, σσ. 115-118.
23. Βλ. Γ. Σκληρού, «Το κοινωνικόν μας ζήτημα. Οι “σοσιαλιστάδες” στους “νατσιοναλίστες”» [π. *Ο Νουμάς*, 291, 292 και 293: 13, 20 και 27 Απρίλη 1908, σσ. 1-3, 1-3 και 2-4], στο: *Έργα*, *ό.π.*, σσ. 395-396.
24. Ρου[γ] παρας, *ό.π.*
25. Βλ. Γάιου [= Σ. Μάξιμος], «Ενώπιον της καταστάσεως», π. *Κομμουνιστική Επιθεώρησης*, Δ' (1924), 4 (Απρ.), σσ. 128-136 (η αναφορά στο 1821 στη σελ. 130). Με αυτό το κείμενο ο «Γάιος» απαντά στο «Απέναντι της καταστάσεως» του Γεωργιάδη (βλ. παραπάνω σημ. 13).
26. Τρίτο σχόλιο στη στήλη «Φαινόμενα και πράγματα», π. *Ο Νουμάς*, 638 (29 Ιουν. 1919), σ. 438. (Το κείμενο αρχίζει από την προηγούμενη σελ. 437).
27. Βλ. Σταύρου Φωτεινού, «Ελληνική και Γαλλική Επανάσταση», π. *Ο Νουμάς*, 643 (3 Αυγ. 1919), σσ. 523-524 (στη στήλη «Η κοινή γνώμη»).
28. Βλ. [Ι.Κ. Κορδάτου], «1821-1924», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Μαρτ. 1924, σ. 1· πρβλ. *Η κοινωνική σημασία [1924]*, *ό.π.*, σσ. 22, 47-48, 54, 150, και 152 υποσ.
29. Βλ. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία [1924]*, *ό.π.*, «Επίλογος», σ. α' [= σ. 168 + 1].
30. Βλ. Κώστα Παρορίτη, «Γ. Χαριτάκη: *Η εκατονταετηρίς της Ελληνικής Επανάστασεως*», π. *Ο Νουμάς*, 757 (15 του Μάρτη 1922), σ. 82 (πρβλ. του ίδιου, «Αδ. Αδαμαντίου: *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, 1919», π. *Ο Νουμάς*, 677 [28 Μαρτ. 1920], σ. 195). Δίκαια ο συντάκτης διατυπώνει την ανάγκη μιας «κριτικής ιστορίας» και επισημαίνει ότι στο χώρο αυτής της επιστήμης στην τότε Ελλάδα δε διακρίνεται παρά «άγονη, στείρα, Ακαδημαϊκή πολυμάθεια».
31. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία [1927]*, *ό.π.*, «Πρόλογος 3, (Βας εκδόσεως)», σ. 5. Ο πρόλογος φέρει ως χρόνο σύνταξής τον Ιανουάριο του 1925, όταν σχεδίαζόταν η ανατύπωση της 1ης έκδοσης, η οποία (ανατύπωση) λόγω των πολιτικών συνθηκών πραγματοποιήθηκε εντέλει το 1927. Τούτο σημαίνει ότι η πρώτη έκδοση είχε εξαντληθεί εντός ενός, το πολύ, εξαμήνου.